

ARANY ZSUZSANNA

Újgnosztikus filozófiák hatása a századforduló magyar irodalmi életére

„Nagy nevek röpködtek a levegőben, különösen Nietzsche, Verlaine, Ibsen és Wilde neve, a magyarok közül pedig Csokonai Vitéz Mihályt és az elfelejtett, nem méltányolt, fiatalon elhalt Komjáthy Jenőt emlegették. Nem is kellett sokat olvasni, a légkör telítve volt velük, elég volt rátekinteni a könyvkereskedések kirakataiban álló könyvekre; hogy közvetlenül kisugározzon az eszméjük villamossága, a művészetük varázsa. Egy új nemzedék érkezett meg, mely más irányba óhajtotta terelni az életet” – emlékezik vissza egyetemi éveire Kosztolányi Dezső.¹ A XX. század eleji szellemi áramlatokkal többek között a Négyesy László professzor vezette *Stílusgyakorlatok* órákon ismerkedtek meg a fiatalok, ám a foglalkozásokon tárgyalt eszmerendszerek nem csak az oktatási intézmény falain belül, hanem a korszak közgondolkodásában is erősen megmutatkoztak. A nem egyszer spirituális karakterrel bíró irányvonalak hátterében – Németh Andrást idézve – „azok a XIX. század utolsó harmadában világszerte kibontakozó társadalmi reformmozgalmak állnak, amelyeknek egyik nagy áramlata a közép-európai német, illetve osztrák monarchiákban is megjelenő életreform volt.”²

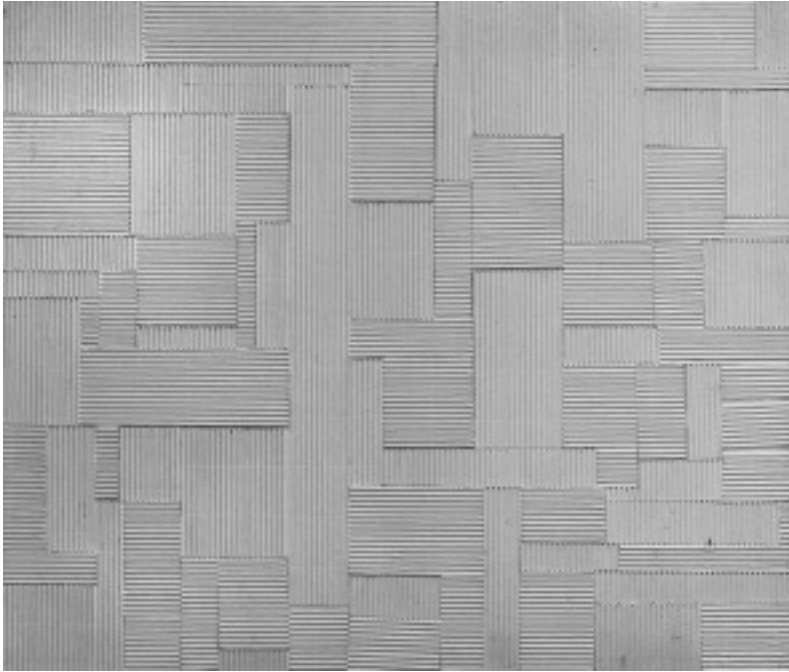
A civilizációkritikai motívumokban bővelkedő áramlat-együttes nem utolsósorban Friedrich Nietzsche bölcséletéből táplálkozott, illetve a német szerző munkáinak ismerete a már egyértelműen újgnosztikusnak nevezhető irányzatok magyarországi föllendülésében is komoly szerepet játszott. A filozófus tanításait még a sajtóban is gyakran idézték, sőt – ahogyan Lengyel Béla rámutat – „1910 körül Nietzsche neve már a legfelszínesebb csevegésekben is sűrűn szerepel”.³ *A Hét* című folyóirat egyik tárcanovellájában például a kalapboltban vásárló hölgyek dialógusában is szerepet kap a Nietzschére való hivatkozás,⁴ de Kosztolányi Dezső ugyancsak szól a kultuszról: „Állapítsuk meg, hogy Nietzsche népszerű Budapesten és már nemcsak a Lipótvárosban, hanem a Ferencz- sőt a Józsefvárosban is.”⁵ Babits Mihály sem ment el szó nélkül a divattá válás jelensége mellett („A Nietzsche-utánzás sem igen imponál mióta Nietzsche gondolatai is divatickek lettek.”),⁶ Juhász Gyula pedig szinte megmámorosodott Nietzsche stílusától: Kosztolányi nem véletlenül nevezte őt 1905 nyarán kelt levelében „Zarathustra Gyulának”.⁷

Bár az 1900-as évek elejére a Nietzsche iránti rajongás részben mérséklődni látszik, az akkor induló, nem sokkal később pedig az első nagy nyugatos nemzedékként befutó szerzőkre jelentős hatást gyakorolt. Többek között azzal a Komjáthy Jenővel rokonították, akit költőként elődjüknek tekintettek, s aki a szellemidéző tevékeny-

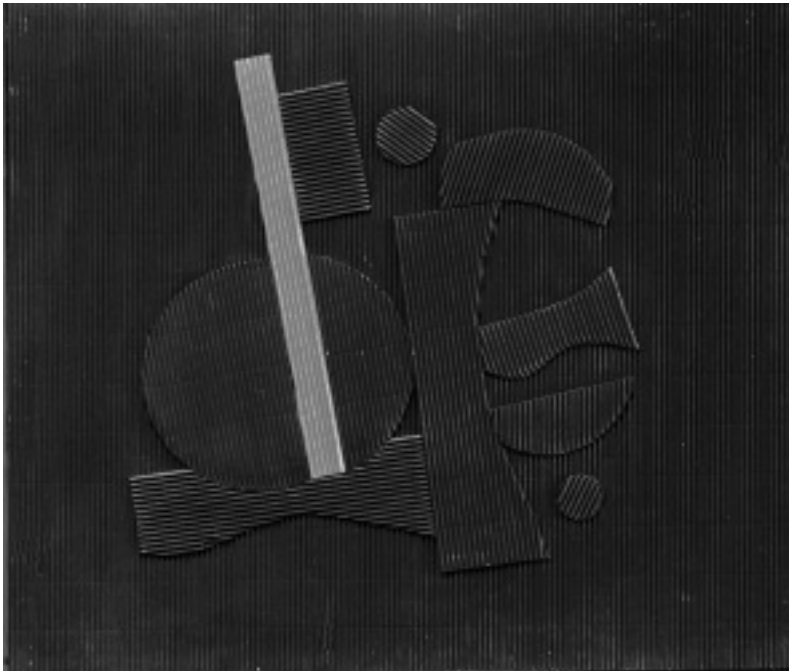
ségéről (is) híres Madách Aladár – Madách Imre fia – hatására gnosztikus tanokkal foglalkozott: „ismerhette az ekkoriban létező két hazai szellemidéző eszmerendszert, a spiritizmust és a reinkarnációt elutasító »szellembúvárlatot«, sőt a teozófia és vele a buddhizmus gondolatait is.”⁸ Nem tudjuk pontosan, vajon a költő a kor híres újgnosztikus filozófusa, Schmitt Jenő Henrik révén ismerkedett-e meg a gnózással, vagy egyéni olvasmányainak köszönhetően. Mindössze egyetlen levél maradt fenn, melyet Komjáthy Schmitthez írt, s ugyan nem küldte el neki végül, de a *Krisztus istensége a modern ember szempontjából* című 1892-es művet említi benne.⁹ Komjáthy olvasmányai között ellenben több más ezoterikus munka is szerepelt,¹⁰ Schmitt pedig föltehetően már a költő halála után véglegesítette eszmerendszerét.¹¹

Komjáthynak nem pusztán baráti kapcsolatai és olvasmányélményei mutatják, hogy érdeklődött az ezoterikus elgondolások iránt, de műveiben is kimutatható számos gnosztikus motívum: Eisemann György elemzései többek között a versek és a „Szophia-mítosz”¹² közti kapcsolatokra vetnek fényt. Komjáthy költészetében a pozitívista tudományosság a démoni erők megtestesítőjévé válik, a teremtés Isten önmegragadása lesz, a negatív energia és a bűn a „párjától való elkülönültség állapotaként” értelmeződik, a napkultusz pedig mint az ősenergia tisztelete jelenik meg. „Szophia, valamint a tudás és a gyönyör motívumai Komjáthynál – miként a gnózáisban – nem a teremtéshez, hanem a megváltáshoz kötődnek elsősorban” – állapítja meg Eisemann.¹³ De Komjáthy művészetében szerepet kap a metafizikai síkon értelmezett szerelmi újjáteremtés, valamint az imagináció is. „Tiszta mély a költő szeme, / Ajakán a szózat zene, / Vágy, indulat formába tör, / Szebb valóság lesz a tükör. / Új teremtés vagy, költészet, / És a régít szebbé tészed!” – olvasható például az *Elmélyedés* című versben a művészet teremtő funkciójának gnosztikus szimbolista nyelven történő leírása.¹⁴

Az első nyugatos nemzedék tagjai már egészen fiatalon, egyetemista korukban Komjáthy Jenő Társaságot alapítottak. A létrehozás ötlete – Mohácsi Jenő Kosztolányinak címzett levelének tanúsága szerint – 1905 nyarára datálható.¹⁵ A Társaság hivatalosan szeptember 21-én jött létre, tagjai pedig Babits Mihály, Endrődy Béla, Göndör Ferenc, György Oszkár, Hegedűs-Bite Gyula, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Madai Gyula, Mohácsi Jenő és Oláh Gábor voltak. *Tűz* című lapjukról Mohácsi az alábbiakat írja: „A Tűz-ből lett a Komjáthy Jenő-Társaság, tíz taggal. Ebbe meghívtuk Oláh Gábort is, aki köztünk legidősebb volt és szabályaink értelmében még csak hat évig lehetett volna társunk. Legfőbb törvényünk tudniillik az volt, hogy harmincéves korában mindenki köteles volt otthagyni a társaságot.”¹⁶ *Az Új Század* című kiadványban Hegedűs-Bite Gyula közölt cikket a Társaság programjáról, aki „modernként és magyarként” határozta meg az új irodalmi társaság profilját, illetve misszióteljesítésnek nevezte azon tevékenységüket, miszerint „egy elfelejtett magyar lángészre”, azaz Komjáthy Jenőre kívánják ráirányítani a figyelmet.¹⁷ Pár évvel később Babits Mihály is fölidézte emlékeit a *Nyugati* oldalain: „Én Istenem, ha elgondolom: nem is oly régen kevesen, fiatalok, ismeretlen rajongtunk egy halottért, egy ismeretlenért, aki éppen azért, mert ismeretlen volt, mert nem beszéltek róla az irodalom hi-

A város metafizikája

Black on black

vatalos fórumai: a miénk volt, teljesen, kizárólag, a mi költőnk, gyökerünk a multban, erőnk a jövőre. Tizen voltunk és tizen úgy őriztünk egy nevet, mint a koptus a vallását, melynek messze földön ő az egyetlen híve. Tizünkön kívül ki tudta ezt a nevet?”¹⁸ A szerző *Halálfiái* című, életrajzi elemekben bővelkedő regényében ugyancsak találunk vonatkozó utalást, a hatás tehát nem függetleníthető a tagok szépirodalmi szövegeitől sem: „Komjáthy Jenő, – hangzott az ismeretlen név és Imrus megtudta, hogy Komjáthy filozófikus, pantheista költő, akinek nevééről már egy irodalmi társaságot is csináltak a pesti egyetemisták”¹⁹

A *Tűznek* végül csak egyetlen száma jelent meg, 1905. április 20-án. A szépirodalmi, kritikai és társadalmi havi szemlélt Hegedűs-Bite Gyula és Mohácsi Jenő szerkesztették, s a kétíves, füzet formájú kiadványnak összesen 88 előfizetőt sikerült szerezni. „Ebben az egyetlen számban fedezte fel újból Juhász Gyula, akkor negyedéves bölcsészhallgató, a tíz éve halott Komjáthy Jenőt, ebben a számban jelent meg Budapesten először írása Babits Mihálynak és Kosztolányi Dezsőnek.”²⁰ Babits Mihályt jól ismertük a Négyesy-féle stílusgyakorlatokról, ahol fölolvasta egyszer celebráló hangsúlyozásával Edgar Allan Poe A harangok című versének fordítását. A *Tűznek* is fordítást adott: Friedrich Nietzsche Gaya szienzejából [„La gaya scienza” – Vidám tudomány] a Délen című verset” – idézi föl emlékeit Mohácsi személyes hangvételű beszámolójában.²¹ A lapszámban szerepelt még többek között Hegedűs Gyula *Halál* című elbeszélése, Mohácsi Jenő *Nélkülem* című verse, Juhász Gyula *Intim művészet* című esszéje, Varga Hugó Jenő *Hírlap és kritika* című cikke, valamint Madai Gyula *Vergődés* című költeménye. Ismerünk azonban olyan levelet is, ahol Kosztolányi meglehetősen negatív fényben tünteti föl a vállalkozást: „Ezek az emberek, kik körültem élnek s cigarettaszó mellett tárgyalják a moderneket, a mai jó egyetemi ifjuság, mely »Tűz«-et szerkeszt és vidéki hírlapokat gyárt, kezdettől fogva ellenszenves volt előttem. Nagyon újságíró. Nagyon tudatlan. Sohasem vergődő, de mindég író. Ám ritkán érő.”²²

Komjáthy népszerűségét csak tovább növelte, hogy a korban közismert Schmitt Jenő Henrik szintén sokat foglalkozott munkásságukkal. Az 1900-as évek elején az újgnosztikus bölcselő az Akadémia Kávéházban (az Akadémia utca 5. szám alatt) tartotta előadásait, ahol hallgatói között találjuk a fiatal Babitsot, Juhász Gyulát, Kosztolányit, Mohácsi Jenőt, Zalai Bélát és Csáth Gézá. Miután Schmitt apja császári és királyi kapitány volt, kezdetben ő is katonai pályára készült, idővel azonban föladta a családi hagyomány követését, és írnoknak állt. 1887-ben Hegel-pályadíjat nyert, s fölkellette Trefort Ágoston vallási és közoktatásügyi miniszter érdeklődését is. Állami ösztöndíjat kapott a budapesti egyetemen, majd Berlinben tanult, doktorátust szerzett, s az igazságügyi minisztériumban dolgozott könyvtárosként. Könyvei főként Németországban jelentek meg.

A Társadalomtudományi Társasággal is kapcsolatban álló Schmitt „vallásról alkotott felfogására erőteljesen hatottak a nazarénus szekta eszméi, akik a társadalmi változásokat az állami erőszak tagadásával kívánták elérni.”²³ Anarchista nézeteinek megfogalmazása mellett keményen bírálta az egyházat, így a hatalmon lévő német

kormány nem nézte jó szemmel működését, és diplomáciai lépéseket kezdeményezett ellene. A filozófus ezt követően vonult vissza hivatalából, s alapította meg az *Állam nélküli* (később *Ohne Staat*) című anarchista lapot, illetve tartott előadásokat az Alföldön és Budapesten. Agitációs tevékenysége miatt bíróság elé került, de az esküdtek fölmentették, ezért az ügyészség is visszavonta a följelentést. Sokan „ideális anarchis-tának” bélyegezték, és nem is vették komolyan tanításait.

Schmitt *újnóvizsnak* nevezte filozófiáját, az embert isteni természetűnek mutatta be, így minden olyan elgondolás ellen föllépett, amely az emberi létet rabságként, illetve mulandóként definiálta. Ellensége volt a materializmusnak és a naturalista fölfogásoknak, így Darwin és Büchner tanait egyaránt kritizálta. Rendszerében a modernitás „mint átmeneti kor jelenik meg, amelyben az elmúlt korok megismerési formáinak árnyai szertefoszlanak és egy egészen újfajta tudás tűnik fel a horizonton. Ezen új korszak letéteményeseinek tekintik többek között és mindenek előtt Ibsent, Nietzsche-t és Tolsztojt” – összegzi V. Szabó László.²⁴ Az említett három szerzőről Schmitt nemcsak előadásokat tartott, hanem elemző könyveket is írt munkásságukról. Élete utolsó éveit (1916-ban halt meg) Németországban töltötte, az általa alapított gnosztikus berlini–friedenauai társaság aktív tagjaként.

1933 januárjában, Négyesy Lászlóról írt nekrológiájában Kosztolányi is említést tesz Schmitt Jenő Henrik Akadémia Kávéházbeli előadásairól. „Kürtök-alapos világfiak jönnek ide, elefántcsontfogantyús sétatobbal, széplelkek »merészen öltözködő« leányok társaságában, tolsztojánusok, kik Krisztus-szakállat, hátraférsült, nagy haját viselnek és børsarujukból meztelen lábuk kandikál ki, piros-nyakkendő-szocialisták, akiknek a Marseillaise még forradalmi dal, szelíd növényevők és teozófusok, akik es-ténként az Akadémia-kávéházban Schmidt [sic!] Jenőt hallgatják, komor és titok-zatos materialisták, akik angol pipát szívznak s Herbert Spencer nevét úgy ejtik ki a kongó, homályos folyosókon, mint valami világfölforgató jelszót.”²⁵ Leírásában el-sősorban a Négyesy-féle *Stílusgyakorlatok* közönségéről beszél, de tudjuk, hogy e szem-ináriumok hallgatósága az egész akkori fiatal generáció keresztmetszetét adta. Az író levelezése azt is elárulja, hogy ő is részt vett Schmitt „szeánszain”, hiszen 1904. május 19-én az alábbiakat írja unokatestvérének, Csáth Gézának: „Magamról a kö-vetkező érdektelenségeket mondhatom. Tegnapelőtt az Akadémia kávéházban Schmidt [sic!] Jenőt hallgattam, ki egy igen nehéz, s alapos tanulmányokat igénylő témát fejtegetett két órán keresztül. A legérdekesebb, s értékeesebb ember, kit valaha láttam. Teljesen ősz, nagyon sovány, kiálló pofa csontokkal, előpityyedt ajkakkal. A hangja erős és érces. Ha keményen beszél: menydörög. Egy okvetetlen[er], ki ellenve-tést tett a szószeres értelmében agyonütött. Máskülönben szíves és előzékeny, sőt le-ereszkedő. A pincérekkel társalog; velem kezét fogott, mint a többi hallgatóival.”²⁶

Babits Mihályt ugyancsak foglalkoztatták az újnóvizstikus irányzatok,²⁷ s az ő le-veleiben is előkerül Schmitt neve. Babits azonban már jóval kritikusabb hangon nyi-latkozik róla, egy készülő munka apropóján: „ami pedig filozófiai ürülékemet illeti (sok volt ebből a táplálék, s bizony volt közte budai víz is – értve az Uri-utcai Schmitt J. ur²⁸ gyártmányait) ez a Dialektikai Regény (régí terv és semmi köze Willéhez, hál-

isten) még mindig anyira töredékes, hogy csak én érthetem, pedig én nem vagyok Wilde Oskar elvtársa a homályosság ügyében.”²⁹ *Halálfi* című regényében szintén több helyütt olvashatunk utalásokat a Schmitt által népszerűsített elgondolásokra, sőt olykor név szerint is említi a filozófust.³⁰ „A művészet sohasem a tömegnek való, mindig csak a keveseknek. A művészet újat hoz a világra, folytatja az Isten teremtését, maga is teremt új érzéseket, új szenzációkat hoz létre, melyeket először csak a legfogékonyabbak, legdifferenciáltabb idegzetűek tudnak befogadni, mert rendes ember csak »rendes« érzésekre képes. A művészet lényegében van valami dekadens” – olvasható a főszereplő Imrus véleménye az „ezoterikus” művészetfelfogásról.³¹

Mohácsi Jenő ismét csak említi, hogy egyetemi társaival látogatták Schmitt Jenő Henrik kávéházi előadásait. Visszaemlékezéséből kiderül, hogy a keresés, a fiatalkori „soha-meg-nem-elégedés” hajtotta őket az újgnosztikus tanok felé: „Mi, akik az egyetemre jártunk vagy az egyetemet kerültük, túlműveltük magunkat. Fölfigyeltünk minden külföldi hangra, több nyelven olvastunk. [...] Egyik napon megrészegeedtünk Nietzsche Übermensch-étől, másik nap egy kávéház különszobájában a prófétás arcú Schmitt Jenő ideálisan anarkisztikus, de egyúttal teozófus prédikációit szíttuk magunkba, vagy Alexander Bernát panteisztikus Spinoza-magyarázatait hallgattuk, Bodnár Zsigmond hullámelméletét mosolyogtuk meg, de eltűnődtünk rajta ép úgy, mint Kant kategóriáin.”³²

Rajtuk kívül Juhász Gyula és – az életreform-csoportként is fölfogható Vasárnapi Körhöz tartozó – Zalai Béla is hallgatta Schmitt kávéházi előadásait. Mindezt többek között Juhász levelezése igazolja,³³ de a szerző egyik 1918-as cikkét szintén idézhetjük, melyben Trockij jelenlétéről is szó esik: „Egy budapesti kávéházi sarokasztalról van szó csupán, amelynél az első orosz forradalom³⁴ utáni időkben néhányszor, mint csöndes vendég helyet foglaltam és ennél az asztalnál ott ült Trockij is, akkor még névtelen, vándorló orosz száműzött [...] Ennél a kávéházi asztalnál az Akadémia mellett nem volt tekintély, azaz hogy mégis, Schmitt Jenő Henrikre esküdtek néhányan, [...] de ezek közt nem volt Trockij, ő mint érdeklődő és kritikus ült [...] Megvallom, nem emlékezem világosan reá. A Schmitt mester szürke denevérköpönyege, amelyet panyókára vetve viselt szögletes, szikár vállán, veséig ható tekintete, amelyben a rajongás és szellem lidérce lobogott, Zalai Béla dionysosi nevetése, irónikus mosolya mélyen lelkembe vésődtek, de Trockij földi alakjából csak annyi maradt meg emlékezetemben, hogy meglehetősen hallgatag volt, hogy németül beszélt, [...] csak annyit tudtunk, hogy ember, hogy orosz, hogy gondolkozó és hogy van egy messze, forrongó hazája, egy távoli, vergődő népe, amelynek sorsán virraszt, tőpreng hosszú éjszakákon.”³⁵

De Trockij az 1900-as évek elején gyakori vendége volt a bécsi Café Centrálnek is. A kávéház művelődéstörténetét földolgozó Buzinkay Géza – az osztrák származású színművész, Rudolf Forster visszaemlékezéseire hivatkozva³⁶ – írja: „Egy kecskeszakállas úr mindennap végigolvasta újságjait, amíg elfogyasztotta mokaóját, s ezután mindig két sakkpartit játszott, majd távozott. Az illetőt Leo Trockijnak nevezték.”³⁷ Juhászt egyébként Farkas László vitte először az Akadémia Kávéházba, aki

a *Virágfakadás* című lap egyik szerkesztője, valamint a Táltos Könyvkiadó tulajdonosa volt.³⁸

Csáth Gézának ugyancsak akad olyan írása, mely egyértelműen elárulja, hogy szerzőjük ismerte Schmitt Jenő Henrik előadásait. *A költő megtérése* című novellában – mely a *Budapesti Napló* 1907. április 3-i számában jelent meg – találkozhatunk a kereszténységet újgnosztikus szempontból kritizáló költővel, vegetáriánus étrenden élő teozófusokkal és tolsztojánusokkal, illetve egyáltalán a spiritualista világnézet felé való fordulás gesztusaival.³⁹ Az életreform-áramlatokkal szoros kapcsolatban álló Schmitt-féle filozófia másfajta életmódot hirdetett, így a vegetáriánus táplálkozásra való fogékonyságot sem függetleníthetjük az újgnosztikus vonulatoktól. Csáth naplójából kiderül, hogy Kosztolányival együtt ők is jártak vegetáriánus éttermekbe: „Szép hősés napos meleg tavaszi nap. Este Didével elmenék a vegetarjánokhoz.”⁴⁰ Tudjuk, hogy Kosztolányi életében volt olyan időszak is (néhány évet átfogó periódus), amikor családjával együtt teljes mértékben áttért a húsmentességet hirdető bisztrista étrendre.⁴¹

Az újgnosztikus tanok, illetve életreform-mozgalmak térhódítását jelzi még, hogy 1905-ben idehaza is létrehozták a Magyar Teozófiai Társaságot. A mozgalom vezetője – és sokak szerint a modernkori ezoterikus gondolkodás vezéralakja – Helena Petrovna Blavatsky volt.⁴² A magyarországi társaság alapítójaként azonban Isabel Cooper-Oakley-t említhetjük, aki eredetileg egy Saint-Germain nevű titokzatos grófról⁴³ keresett adatokat. A gróft a teozófiai tanok előfutárának tartották, állítólagos magyar származásáról pedig anekdoták keringtek a korban.⁴⁴ 1912-ben indult meg a *Teozófia* című folyóirat, melyben külföldi szerzőktől, valamint hazai alkotóktól egyaránt közöltek szövegeket. „A magyarországi teozófia történetéhez tartozik Schmitt Jenő Henrik gnosztikus elmélete is, akinek gnózisa a korai teozófiai hagyományokat éppúgy tartalmazza, mint a modernet. Könyvében külön részt szentel Blavatskyék mozgalmának is. Gnosztikus bölcselate a teozófusok szerint is »alapjában megegyezik a teozófiai világnézettel [...]«.”⁴⁵

A teozófia összetett bölcselati rendszer, mely sokat merít mind a nyugati filozófiákból, mind a keleti vallásokból. Alaposabb elemzés helyett, inkább illusztrációként, Tarjányi Esztert idézhetjük, aki a buddhizmussal való összefüggésekre is rávilágít: „Feltételezték, hogy a szellem újraszületéseiben megtisztulva, túljutva az anyagi világon, öntudatra ébred és újra visszatér a szellemi állapotba. Ez az alapgondolat azonban kiegészül náluk egy teljes kozmológiával, a kozmikus szinten is értelmezett, az égitestekre is kiható reinkarnációs tökéletesedéssel, és ennek mintájára a mikrokozmoszra, az emberre is érvényes fejlődési törvénnyel: a karmával.”⁴⁶

Kosztolányi Dezső *Esti Kornél* című regényének *Ötödik fejezetében* ugyancsak utal a teozófiai vonulatra: „A gépzongora a Tannhäuser nyitányát játszotta. Gách József, az unokaöccse, az orvosnövendék, az orrához tartotta két tenyerét és megsza-goltatta vele. Aznap boncolt először. Faltay, a børsarus tolsztojánus tejbedarát vacsorázott. Bisszám, a szakállas, fiatal teozófus, akinek olyan piros arca volt, mint az alma és olyan fehér foga, mint a porcelán, melegen szemükbe tekintve arra intette

őket, hogy szeressék a Természetet és éljenek összhangban a Világmindenséggel. Erre, gondolták, még ráérnek s újra átnéztek a kávéházba.⁴⁷ Az író szövegében – akárcsak Csáth novellájánál láthattuk – az újgnosztikus tanok követői együtt jelennek meg: ugyanabba a kávéházba jár a tolsztojánus és a teozófus. Gách József orvosnövendék Kosztolányi unokatestvérének, Csáth Gézának az alakmása a regényben, Faltay pedig – Kosztolányi Dezsőné utalásai alapján⁴⁸ – föltehetően Boromissza Jenő, aki az író egyetemista társa volt, s később tanár, fordító és újságíró lett. Bár nem tudjuk, kit mintáz a „teozófus Bisszám”, annyit bizonyosra vehetünk, hogy ehhez a karakterhez is társul életrajzi vonatkozás.

A teozófia szoros kapcsolatban állt a spiritizmussal, illetve a „spiritizmusban benne rejtőzött a későbbi »isteni bölcsesség«, a teozófia gyökere is. Abból a szellemtani irányzatból, amely a francia Allan Kardec (1804–1869) tanítására támaszkodva a reinkarnációval magyarázta a szellemek nyilatkozatait, nőhetett ki az új hajtás, a teozófia, amely a szellemtan kereszténységre való alapozását a keleti bölcsélet felé mozdította el.⁴⁹ Mikos János a következőképpen foglalta össze a „modern spiritizmus” lényegét: „a szellemekről szóló tan, és a lélek halhatatlanságának bizonyítéka; kutatja az ember létezésének okát, származását és végrendeltetését; foglalkozik továbbá a természetben előforduló rejtelmes tünemények törvényszerűségével, az embereknek cselekményeikért való felelősségével és végre a két létállapot, t. i. a földi és más világi lények vagy is emberek és szellemek egymásközi közlekedésével.⁵⁰ Nem véletlen, hogy a XX. század fordulóján megszorodott a spiritiszta szeánszok, szellemidézők száma. Több olyan kör is alakult, ahol médiumok segítségével próbáltak érintkezésbe lépni a túlvilággal.⁵¹ Kosztolányi például fiatalkorában, illetve később, az *Édes Anna* megírásának hónapjaiban (1926 februárjában)⁵² ugyancsak részt vett ilyen eseményeken. Regénye készítésekor Domokos Lászlót kereste föl, s kérte, vigye el őt egy szeánszra: „Igen tisztelt barátom, ismerőseimtől hallottam, hogy ön komolyan foglalkozik a spiritizmussal, vagy érintkezik olyan körökkel, melyek ezt mívelik. Hálás, nagyon hálás lennék önnek, ha egy séance-ra bejuttatna. Fiatalabb koromban sok spiritisztával érintkeztem, de azóta a kapcsolat megszakadt közöttünk. Most akkori tapasztalataimat szeretném ellenőrizni, nem a nyilvánosság, hanem önmagam számára. Ha tehát igazán kedves óhajt lenni hozzám, hívjon vagy hívasson meg egy séance-ra, akármikor és akárhová. Ígérem, nem leszek túlságosan a terhükre.”⁵³

Domokos kezdetben állami végrehajtó volt a szegedi pénzügyigazgatóságnál, majd pénzügyi fogalmazó, illetve segédtitkár lett. Miután áthelyezték Budapestre, tanácsjegyző, később pénzügyi titkár, de voltak írói és újságírói ambíciói is, így több lapban publikált. Szegeden többek között épp Juhász Gyulával barátkozott, 1918–19-ben pedig Jászi Oszkár egyik vezető munkatársa lett. 1928-ban írta meg *A szellem élete – Az evangéliumi tanítás a 20. század világosságában* című művét,⁵⁴ melyet Kosztolányinak is elküldött.⁵⁵ Korábbi felesége a reformpedagógiai tevékenységéről híres Löllbach Emma volt, aki az első magyar „Új Iskolát” alapította. A később leánygimnáziummá bővült intézménynek Löllbach lett az igazgatója, aki számos cikket publikált reformpedagógiai elképzeléseiről: „Pedagógiájának alapelve: a munka, a

tanulók ösztönös, szabad, de általában közösségben szervezett tevékenysége.”⁵⁶ Löllbach szintén kapcsolatban állt spiritisztákkal és teozófusokkal,⁵⁷ édesapja (Domokos apósa) pedig az a Löllbach Gusztáv volt, aki többek között a Magyarországon élő antropozófusok baráti köre hazai ágazatának első vezetőjeként tevékenykedett.⁵⁸

Kosztolányi *Édes Anna* című regényében többször előfordul a szellemidézés motívuma, s leírásai valóban azt tükrözik, hogy a szerző tapasztalatokkal rendelkezett a szeánszokat illetően. A VIII. fejezet végi jelenetben például Vizyné meghalt kislányával szeretné fölvenni a kapcsolatot: „Egy gyalogsági tábornok volt a »szellemi körvezető«. Katonák szellemét idézték, akik hősi halált haltak. Anyák és apák várták róluk a hírt. Vizyné mellett egy beteg kúriai bíró ült s egy katolikus lelkész, polgári ruhában. A médium, rajongó lány, fejét önkívületesen hátravetve németül beszélt. Láthatatlan szellemhuzalok nyúltak ki innen, melyek körülhálózták a világmindenséget. Piroska szelleme a Jupiter-csillagból jelentkezett. A médium keze által teleírt egy egész ív papírt az ő ákom-bákom betűivel: »anya, anya«. Egyszer materializálódott is a médium mellén, ködös párafényben, valami tejszerű köd alakjában.”⁵⁹

Az író másik közismert művének, az *Aranyársarkánynak* záró fejezetében ugyancsak szerepet kap a szellemidézés motívuma.⁶⁰ Nem állíthatjuk, hogy Kosztolányi spiritizista lett volna – többen ironikusan értelmezik az említett regénybeli jeleneteket is –, de valószínű, hogy élete több szakaszában nyitottan fordult az újgnosztikus tanok, illetve egyáltalán a életreform-mozgalmak felé, melyek erősen meghatározták a korszak mindennapjait. Tette mindezt még akkor is, ha magát nem egy ízben agnosztikusnak vallotta. Állításunkat nem utolsósorban az is igazolja, hogy fennmaradt levelei között megtalálható Henry Thomas Hamblin *Within You is the Power* („Bened van az erő”) című ezoterikus alapművének gépiratos fordítása, amit föltehetően – Domokos könyvéhez hasonlóan – szintén olvasott.⁶¹

Harsányi Kálmán *A kristálynézők* című regényének kulcsjelenete ugyancsak spiritizista szeánszot idéz. A mű cselekménye tizenegy napra korlátozódik: „Történt 1913. január 13–24.” A főhős, Balogh Fábrián egy tragédia emlékével a lelkében – idegbeteg felesége megölte közös fiúkat – hét évi kényszerű magány s vidéki tartózkodás után visszatér a fővárosba, hogy új életet kezdjen. A regény bővelkedik az életrajzi vonatkozásokban, ahogy azt Rónay György is megállapítja: „Hogy az író saját magát gyúrta bele hősébe, az magából a regényből is gyanítható; bizonyos életrajzi párhuzamosságok és vallomások kétségtelenné teszik.”⁶² Harsányi ugyanis pénzügyi tanácsosként dolgozott, akárcsak a regénybeli fiatal költő, a beszélő nevű Divéky Tamás, illetve őt is egy ideig *vidéki* visszavonultságba száműzték körülményei.⁶³ De a korban népszerű bölcseszavak az író több más művére is hatottak. Az „*okos*” ember címet viselő tanulmányban például konkrétan Nietzsche tanai fedezhetők föl: „A tucateMBER sohasem érti meg a nagy elméket, de készséggel ballag utánuk mindenkor, mikor tucattársaival már összenézett és megértette szemhunyorágaikból, hogy hajlandók vele együtt megindulni, – ha egyszerre lépnek ki valamennyien.”⁶⁴

Komjáthy költészete ugyancsak befolyásolta Harsányi gondolkodását, akit *A kristálynézők* című regényben néven is nevez: „Minek látja például Komjáthy Jenőt? Már

ami a képzeletét illeti? [– kérdezi Fábíán Divéky Tamást...] – Elszabadult léggömbnek, mely még légkörünkől is kivág, és a világűrben csatangol. Égig érő növénynek, amelynek gyökere a felhőkben van, nem a földön, nem a mi szívünkben.”⁶⁵ A *Komjáthy-kultusz* című esszében szintén megjelenik az égbe (világűrbe) való kiszakadás motívuma, valamint az égig érő növény (vagy fa) metaforája: „Nagyszerű hangok a Komjáthy Jenő hangjai, de mindig üveghangok; fölséges harmóniák és diszharmóniák, de basszus nélkül valók. Olyan ez a poézis, mint valami óriási inga, mely csak szélső kilengéseikor villan föl az űrben. Erre is, arra is látjuk roppant messzeségében, de sohasem érezzük, mikor suhan el láthatatlanul a földnek légkörében. Mondhatnám égig érő fának is, melynek, ha van gyökere, a fellegekben van.”⁶⁶

A *kristálynézők* című regényben nemcsak a Komjáthy-kultuszra, hanem többek között a Gödöllői Művésztelep alkotóira is találunk utalásokat. A Harsányi-műben szereplő Bimbó utcai művészársaság tagjairól írja Rónay György: „Thoroczkai [a festő] nem más, mint Körösfői-Kriesch Aladár, akivel Harsányi Kálmán barátságban is volt, [...] Takáts Sándor – még jellegzetes járásával is – Nagy Sándor, [...] Haller Ödön, a nagy építész Lechner Ödön, [...] Zsibó Ferenc, a fiatal szobrász Sidló Ferenc”.⁶⁷ Harsányi Bodor Aladárhoz címzett levele ugyancsak azt igazolja, hogy az író kapcsolatban állt a gödöllőiekkel. Utóbbiakra ismételtelen erős hatást gyakorolt az újjnoszticizmus és az életreform-mozgalom sokszínűsége.⁶⁸ „Az 1890-es évek végén Párizsban Nagy Sándor festő, a gödöllői műhely későbbi alapítóinak egyike, a Biblia, Tolsztoj, Schmitt Jenő műveinek olvasásába, a teozófia és a buddhizmus tanulmányozásába merült. [...] Valószínűleg látogatta a Rózsakeresztesek tárlatait, melyeken Gustave Moreau, Puvis de Chavannes és a preraffaeliták követői és tanítványai szerepeltek” – mutat rá Gellér Katalin.⁶⁹ A festő később személyesen is megismerkedett, sőt baráti viszonyt is ápolt Schmitt-tel, illetve Komjáthy verseihez készített illusztrációkat, melyekkel kapcsolatban a művészettörténész megjegyzi: „Nagy Sándor Komjáthy illusztrációin is feltűnik egy Buddha-szobor, s elképzelhető az illusztrációk teozófiai olvasata is.”⁷⁰

Amikor Harsányi megtudta, hogy Bodor a családjával együtt Pestre költözött, a következőket írta neki: „Elsősorban is belevetnélek benneteket egy kis ember-tengerszembe, egy jó és mély emberekből álló zárt társaságba, ahol úgy éreznék magatokat, mint hal a vízben. Lehetetlen, hogy ifj. Aladár meg ne szeresse idősb Aladárt és vizont. Bodor – Körösfői-Kriescht, Körösfői-Kriesch – Bodort. És Nagy Sándort és Sidló Ferit és Hudi Mariskát és többé-kevésbé az egész társaságot, mely felváltva hol itt hol ott minden hónapban egyszer-kétszer összekerül.”⁷¹ Körösfői-Kriesch művészetének szentelt esszéjében ugyancsak hasonló gondolatokat fogalmazott meg, így levelezése és értekező munkássága kölcsönösen kiegészíti egymást: „Körösfői Kriesch Aladár is átszűrte magán az egész emberi kultúrát. Nincs az egyetemes művelődésnek olyan nagy szelleme, akit ne ismert volna s alig akad olyan, akit ne a maga eredeti igéiben ismert volna meg.”⁷²

A kristálynézők kulcsjelenetét a főhős, Balogh Fábián „spirituális kísérletének” leírása adja. Balogh olyan „mágikus” kristállyal rendelkezik, amely képes szemléelőjét hipnotizálni, és idegen világokba röpíteni. Fábián meg van róla győződve, hogy utazásai valódiak, s nem saját lelkének kivetüléseit látja, hanem a *valóságot*. Ha ketten egyszerre ugyanazt látnák, bebizonyíthatná igazát. Mónika, a Thoroczkai-társaság egyik tagja rá is áll a kísérletre, s belenéz a kristályba Fábiánnal. Júlia, Fábián korábbi felesége azonban bosszút akar állni, amiért egykori férje mostani szeretőjét – épp a fiatal Divéky Tamást – elijesztette tőle. Júlia egyetlen „kincsétől” akarja megfosztani a főhöst: a kristályba vetett hitétől. Megkéri Mónikát, játssza el, hogy ő is ugyanazt látja, mikor pedig Fábián már nyugtázta sikerét, a lány leplezze le a csalást. A sikertelen kísérlet után a férfi persze összeomlik, megőrül, és Budapest helyett egy álomvárosba képzeletben magát. Tragikumát – és egyúttal a „spiritualizmus leleplezését” – volt felesége így foglalja össze: „Csak arról kell meggyőzni, hogy a kristály a maga, hogy minden világa ő maga, hogy minden csak az ő művészete, ami föltárul előtte, és már vissza is adta őt a világnak, visszaadta nekünk, magadnak, önmagának.”⁷³

A kristálynézésről több tanulmány is megjelent a korban: kutatták a delejező hatást, összefüggésben az álomfejtésekkel – nem véletlen, hogy Freud szerepe sem elhanyagolható az életreform-mozgalmak és az újgnoszticizmus tekintetében –, valamint annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy képes-e az emberi tudat a „metafizikai” szintet is érzékelni, illetve olyan jelenségeket észlelni, melyekről nincs közvetlen tapasztalata. A regény megjelenését (1914) követően, 1924-ben fordítják le Schopenhauer *Parerga és Paralipomena* címen összegyűjtött kisebb írásait. Ezek között szerepel a *Kísérlet a szellemlátásról s mi azzal összefügg* című szöveg, melynek egyik passzusához a következő jegyzetet fűzi a fordító, Liebermann Pál: „Legújabb megfigyelések is igazolják, hogy a vízzel telt pohárba vagy üveggolyóba tekintés elősegíti az alvalátóképeségek működését. Innen a »kristálynézés« is.”⁷⁴ Az *Égi Világosság* című folyóiratban szintén közöltek cikket a kristállyal történő delejezésről. Paul Joire tanulmányában – melyet a *Psychische Studien* nyomán ültettek magyarrá – olyan kísérletekről szól, melyekkel a kristályban „látott” élmények valódiságát próbálták igazolni. Konklúziójában megállapítja: „a kristályban látott kép eredetét nem tulajdoníthatjuk sem a tudatalatti emlékezet, sem valami többé vagy kevésbé tudott gondolat befolyásának.”⁷⁵ Húsz évvel később, ugyanabban a folyóiratban, Szikossy Ferenc újra foglalkozik a kérdéssel. Számára a kristály már nem élettelen tárgy, hanem a „valósággal állandóan fluktuálva hol erősebben, hol kevésbé intenzíven égő” létező.⁷⁶

Noha rövidebb áttekintésem mindössze néhány alkotó újgnosztikus hatásokat mutató tevékenységére, illetve munkásságuk egy-egy szeletének bemutatására korlátozódott, talán így is sikerült érzékeltetnem, hogy az életreform-mozgalmak és az azokkal szorosan összefüggő újgnoszticizmus erőteljes hatást gyakoroltak a korszak művészeire. Összegzésként megállapítható, hogy még olyan szerzők alkotásaiban is kimutatható az ezoterikus tanok jelenléte, akikről korábban nem sejtette az irodalomtörténet, hogy szellemi fejlődésüket többé-kevésbé befolyásolta a gnózzissal való

megismerkedés. Nem zárható ki, hogy a nevezett eszmeáramlatok és az irodalmi élet, valamint az irodalmi és/vagy értekező szövegek kapcsolatainak alaposabb feltárása a korszak irodalmának részbeni újraértelmezését is eredményezheti.

JEGYZETEK

- 1 Kosztolányi Dezső: Szini Gyula. *Nyugat*, 1917. dec. 1. 860. p.
- 2 Németh András: Életreform-törekvések az Osztrák–Magyar Monarchiában és hatásuk a korabeli művészeti, művelődési és pedagógiai reformokra. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint művészeti színtér. I. Az aranykor társadalmá és a művészetek*. Szerk. Sármány-Parsons Ilona – Szegő György. Budapest, 2017, Műcsarnok–MMA. 56. p.
- 3 Lengyel Béla: *Nietzsche magyar utókor*. Budapest, 1938, Lengyel Béla kiadása. 70. p.
- 4 „Madame Tercsi: Excusez, madame, én csak véritable fein dolgot tartok az üzletemben. Én Nietzschével azt tartom... / Titkárné: Nietzsche? / Madame Tercsi: Én Nietzschével azt tartom, hogy »echte Wahre, echte Freunde«. / Doktorné: Ismeri maga azt a Nietzschét? / Madame Tercsi: Óhhh, nagyságos asszonyom... / Igazgatóné: Hogy kérhet maga egy rongyos kalapért ötszáz frankot?» Reveur.: A Chantecler-kalap. Tanulság férjek számára. *A Hét*, 1910. febr. 27. 139. p.
- 5 Lehotai. [Kosztolányi Dezső]: Zarathustra. *A Hét*, 1907. dec. 8. 824. p.
- 6 Babits Mihály: Futurizmus. *Nyugat*, 1910. ápr. 1. 487. p.
- 7 „Neverthet egész bátran, de igaz, a mit irok; nevezheti ez írás a nyílt levelező lapok, vagy a vizsgálat előtti filozopter-melancholiának is, mégse szégyenlem, hogy megírtam önnek, Zarathustra Gyula.” Kosztolányi Dezső levele Juhász Gyulának, Szabadka, 1905. aug. 31. In *Kosztolányi Dezső Levelezése 1. 1901–1907. Kritikai kiadás*. Szerk. Buda Attila. S. a. r. uő. – Józán Ildikó – Sárközi Éva. Pozsony, 2013, Kalligram. 416. p. [A továbbiakban: KDL1.]
- 8 Tarjányi Eszter: *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*. Budapest, 2002, Universitas. 132. p.
- 9 A mű vádirat a korabeli keresztény teológia ellen, amit a cenzúra be is tiltott, s végül Chicagóban, 1925-ben adták ki újra. Schmitt szerint az emberi szellem örök és egylényegű Istennel, a kereszténység azonban szolgálkéségre nevel. Komjáthy vonatkozó sorai: „Én régóta figyelemmel kísérem az Ön működését, és Krisztus-könyve kedvesen és emelőleg hatott rám. [...] Sokat hallottam Ön felől kedves jó uram, de hallomásból csak zavaros képet kaphatok; [...] Kár, hogy filozófiai pályaművét nem olvashattam, így csak az apostol, a próféta lebeg a szemem előtt, de nem látom tisztán a gondolkodót.” A hagyatéki anyagra hivatkozva idézi Nagy Attila Kristóf: *Szellemi bonctan. Komjáthy Jenő költészetének hatástörténeti elemzése*. Budapest, 1992, Széphalom Könyvműhely. 195. p.
- 10 Pl. Wallace, Alfred Russel: *Miracles and Modern Spiritualism*. Lásd bővebben Tarjányi: *A szellem örvényében...* i. m. 133. p.
- 11 Lásd még Tarjányi: *A szellem örvényében...* i. m. 134. p.
- 12 A *Pisztisz Szophia* kopt nyelven íródott, ismeretlen eredetű kézirat, keletkezése a Kr. u. III. századra tehető. Gnosztikus írásmű, melynek mágikus erőt tulajdonítottak. 1772-ben vásárolta meg Londonban egy Askew nevű orvos, halála után a dokumentum a British Museumba került, s a tudós C. G. Woide nevezte el később *Pisztisz Szophiának*. 1851-ben publikálták, amikor latinra is lefordították.
- 13 Eisemann György: Szophia mítosza Komjáthy Jenő lírájában. In *Ősformák jelenidőben*. Budapest, 1995, Orpheusz Kiadó. 108. p.
- 14 Komjáthy Jenő: Elmélyedés. In uő.: *Vers és próza. Összegyűjtött művek*. Budapest, 1989, Szépirodalmi. 186. p.
- 15 A levél nem maradt fenn, létezéséről az alábbi forrás alapján tudunk: „» – Kosztolányinak ma írtam Komjáthyról, és felszólítottam, adja ki fordítását.« – írja Mohácsi Hegedűs-Bite Gyulának.” Sárközi Éva: Életrajzi kronológia. In *KDL1*. 815. p. Lásd még Kunszery Gyula: „A Tűz fia”. Egy fejezet a

- XX. századi költészetünk prae-nyugatos korszakából a Komjáthy Jenő Társaság „irattára” alapján. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1967/2. 199. p.
- 16 Mohácsi Jenő: Utazásom Adyhoz. *Nyugat*, 1937/ápr. 282. p.
- 17 Lásd bővebben H[egedüs-Bite]. Gy[ula].: Komjáthy Jenő-Társaság. *Az Új Század*, 1905/nov. 118. p.
- 18 Babits Mihály: Az irodalom halottjai. *Nyugat*, 1910. máj. 1. 606. p.
- 19 Babits Mihály: *Halálfiái. Kritikai kiadás*. I. köt. S. a. r. Szántó Gábor András – Némediné Kiss Adrienn – T. Somogyi Magda. Budapest, 2006, Argumentum. 361. p.
- 20 Kosztolányi első, Budapesten megjelent írása (verse) nem a *Tűz*ben szerepelt, hanem a *Budapesti Napló*ban, 1901-ben. Lásd Kosztolányi Dezső: Egy sír. *Budapesti Napló*, 1901. okt. 26. 11. p.
- 21 Mohácsi: Utazásom Adyhoz... i. m. 282. p.
- 22 Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Budapest, 1905. nov. 2. In *KDLI*. 423. p.
- 23 Németh: Életreform-törekvések... i. m. 64. p.
- 24 V. Szabó László: Gnózis és kultúra viszonya Schmitt Jenő Henrik gondolatvilágában. In *A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében*. Szerk. Garaczi Imre – Szilágyi István. Veszprém, 2010, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 458. p.
- 25 Kosztolányi Dezső: Négyesy László. *Új Idők*, 1933. jan. 22. 113–114. p.
- 26 Kosztolányi Dezső levele Csáth Gézának, Budapest, 1904. máj. 19. In *KDLI*. 99. p.
- 27 Lásd pl. a *Theosophicus énekek* két szakaszát. Lásd még Földes Györgyi: Istenek, óriások meg a világ. A lét szimbólumai a *Theosophicus énekek*, az *Isten kezében*, az *Isten fogai közt* és az *Isten gyertyája* című versekben. *Új Dunatáj*, 2008/2–3. 64–73. p.
- 28 Schmitt Jenő Henrik ekkor az Úri utca 58. szám alatt lakott, a Budai Várnegyedben. Lásd Schmitt Jenő: *A szellemi vallás katekizmus*. Budapest, 1896, Buschmann F. Könyvnyomdája.
- 29 Babits Mihály levele Kosztolányi Dezsőnek, Szekszárd, 1904. júl. 21-e előtt. In *KDLI*. 123. p.
- 30 „A »tolsztojánus« ugyan már régen elment – Schmitt Jenőt hallgatni, egy másik kávéházba –; s már vacsoraidő volt”; „Schmitt Jenő például, a filozófus, akihez néha szintén eljártak, épúgy legenda volt köztük, mint Gyula: s talán nem kevésbé fantasztikus.” Babits: *Halálfiái*... i. m. 428., 484. p.
- 31 Babits: *Halálfiái*... i. m. 426. p.
- 32 Mohácsi: Utazásom Adyhoz... i. m. 284–285. p.
- 33 „Szívesen üdvözli most szerdán az »Akadémiában«”. Schmitt Jenő Henrik levele Juhász Gyulának, [Budapest, 1906. ápr. 9.]. In Juhász Gyula: *Összes Művei. Levelezés I. 1900–1922*. S. a. r. Belia György. Budapest, 1981, Akadémiai. 91. p. „Emlékszem egy juhászgyulára [...] aki az Akadémia Kávéházban szüröcsölte a feketét, amit beavatottak gnoszticizmusnak hívniak”. Juhász Gyula levele Babits Mihálynak, Máramarosziget, [1906. okt. 27 után]. In Juhász: *Összes Művei. Levelezés I...* i. m. 129. p.
- 34 Az 1905-ös forradalomról van szó, ami II. Miklós orosz cár uralkodása alatt, az orosz–japán háború okozta éhínség következtében tört ki.
- 35 Juhász Gyula: Trockijjal egy asztalnál. In uő.: *Összes művei 6. Prózaírásk 1918–1922*. Budapest, 1969, Akadémiai. 86–87. p.
- 36 Forster, Rudolf: *Das Spiel, mein Leben*. Berlin, 1967. 203–215. p.
- 37 Buzinkay Géza: Mit olvastak egy bécsi kávéházban 1913-ban? *Somogy megye múltjából*, 1992. 328. p.
- 38 „Egyszer elvittem magammal az Akadémia kávéházba, ahol a gnosztikusok, theozófusok, »kommunisták«, anarkisták tartottak összejöveleket, ahová én elég gyakran eljártam. Az egész társaságra az nyomta rá a bélyeget, hogy többé-kevésbé találkoztak a Gnózis terén. Ezenkívül: majdnem mindenki tolsztojánus volt. Zavaros, ellentmondó, de nagyon érdekes társaság volt ez, sok gondolkodó fővel és gondolatkeltő vitákkal.” Farkas László: A „Virágfakadás”. In *Juhász Gyula 1883–1937*. Szerk. Paku Imre. Budapest, 1962, Magvető. 74. p.
- 39 Csáth Géza: A költő megtérése. In uő.: *Mesék, amelyek rosszul végződnek. Összegyűjtött novellák*. Szerk. Szajbély Mihály. Budapest, 1994, Magvető. 62–64. p. Ezúton köszönöm Szajbély Mihálynak, hogy fölhívta a figyelmem a novellára.

- 40 Ifj. Brenner József [Csáth Géza]: *Napló. 1906–1911*. Szerk. Beszédes Valéria. Szabadka, 2007, Életjel. 104. p.
- 41 Lásd bővebben Arany Zsuzsanna: *Kosztolányi Dezső élete*. Budapest, 2017, Osiris. 369–371. p.
- 42 „Az 1875-ben alakult Nemzetközi Társulat Főtanácsának 1880-ban lett tagja Vay Ödön báró, akinek felesége H. P. Blavatsky egyik unokatestvére volt.” Szegedy-Maszák Mihály közlése.
- 43 Saint-Germain gróf a 18. század egyik leghíresebb kalandora volt. Alkimista, herbaista, kémikus, diplomata, feltaláló, költő, zeneszerző, festő, orvos, látnok volt egy személyben, akinek mágikus cselekedeteket is tulajdonítottak. Többek között azt állította magáról, hogy olyan elixírt talált föl, aminek köszönhetően nem öregszik. Szabadkőműves és rózsakeresztes mesterként egyaránt hivatkoznak rá.
- 44 „Cooper-Oakley könyve aztán 1912-ben meg is jelent Milánóban, azt a feltételezést megfogalmazva, hogy Saint-Germain II. Rákóczi Ferenc természetes fia volt.” Tarjányi: *A szellem örvényében...* i. m. 97. p.
- 45 Tarjányi: *A szellem örvényében...* i. m. 98. p.
- 46 Tarjányi: *A szellem örvényében...* i. m. 20. p.
- 47 Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. Kritikai kiadás. Szerk. Tóth-Czifra Júlia – Veres András. Pozsony, 2011, Kalligram. 118. p. A vonatkozó jegyzeteket Bíró-Balogh Tamás készítette.
- 48 Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. Budapest, 1938, Révai.
- 49 Tarjányi: *A szellem örvényében...* i. m. 19. p.
- 50 (MB.) [Mikos János]: A spiritizmus feladata. *Rejtelmes Világ*, 1897. okt. 3. 2. p. A szöveghelyre Tarjányi Eszter kötete hívta föl a figyelmet. Lásd Tarjányi: *A szellem örvényében...* i. m. 12. p.
- 51 A *Rejtelmes Világ* című spiritiszta folyóirat (1897–1900) rendszeresen közölte az országban működő szellemidéző körök szeánszainak jegyzőkönyveit, valamint Tábori Kornél szintén foglalkozott spiritiszta társaságok föltérképezésével, s az idővel megjelenő családokat is leleplezte. Híres volt László László esete az 1920-as évek elején, aki hipnotizálás segítségével többeket befolyásolt, sőt nem egy ízben öngyilkosságra is rábírt. Lásd bővebben Tábori Kornél: *Pesti spiritiszták*. Budapest, 1924, Tolnai Világlapja Kiadása.
- 52 „A levelezés alapján megállapítható, hogy több mint egy éven át dolgozott regényén, (legalább) 1925. szeptemberétől (legalább) 1926 szeptemberéig”. Kosztolányi Dezső: *Édes Anna. Kritikai kiadás*. Szerk. Veres András. Pozsony, 2010, Kalligram. 584., 638. p.
- 53 A szegedi Móra Ferenc Múzeum irodalmi gyűjteményében található levelet közli Lengyel András: Domokos László és Kosztolányi Dezső. Kiadatlan levelek. *Üzenet*, 1980/jan. 19. p.
- 54 Domokos László: A szellem élete. Az evangéliumi tanítás a huszadik század világosságában. Budapest, 1928, [Sylvester Nyomda].
- 55 „Drága jó Lacim, szép, megindító könyvedet hálással köszönöm. A villamosbeli kijelentésemet félreértetted. Agnosticus vagyok, de nem fennhéjázó. Szeretem a latin világosságot, de barátjaimat [sic!] még jobban szeretem.” Közli Lengyel: Domokos László... i. m. 19. p.
- 56 *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. köt. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, 1967, Akadémiai. 389. p.
- 57 Az adatok forrása Granasztóiné Rózsaffy Lucy – egykori tanítvány és családi alapon ismerős – visszaemlékezése. Hangfelvétel, 1997. Az adatokért ezúton mondok köszönetet Granasztói Olgának.
- 58 Lásd bővebben Tarjányi: *A szellem örvényében...* i. m. 104. p.
- 59 Kosztolányi: *Édes Anna...* i. m. 225. p.
- 60 Lásd Kosztolányi Dezső: *Aranyársarkány. Kritikai kiadás*. S. a. r. jegyz. Bengi László – Parádi Andrea. Pozsony, 2014, Kalligram.
- 61 A hagyatéki anyagnak így megmaradt részét magángyűjtő bocsátotta a Kosztolányi Kritikai Kiadón dolgozó kutatócsoport (MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport) rendelkezésére, melynek akkor magam is tagja voltam. A műnek más magyar fordítása nem ismert, továbbá azt sem tudtuk kideríteni, ki küldte Kosztolányinak a gépiratot. Elképzelhető, hogy épp Domokos László.
- 62 Rónay György: Egy szecessziós regényünkről. *Vigilia*, 1973/11. 744. p.

- 63 Várhegyi Miklós hasonló következtetésre jut: „A regény hősének mását első pillantásra fölismerjük: maga az író ez a tétlen álomlátó. De nemcsak Balogh Fábiánba oltott bele vonásokat a maga énjéből, hanem a mellékszereplő Divéky Tamásba is, aki a pénzügyminisztériumban rovatokat ad össze s csak loppal mer áldozni műzsájának.” Várhegyi Miklós: Harsányi Kálmán élete és munkássága. Budapest, 1935, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt. 30. p.
- 64 Harsányi Kálmán: Az „okos” ember. In uő.: *Emberök, írások, problémák*. Budapest, 1929, Győző Andor. 31. p.
- 65 Harsányi Kálmán: *A kristálynézők*. Utószó Bodnár György. Budapest, 1993, Pesti Szalon Könyvkiadó. 70. p.
- 66 Harsányi Kálmán: A Komjáthy-kultusz. In Harsányi: *Emberök, írások, problémák...* i. m. 11–12. p.
- 67 Rónay: Egy szecessziós regényünkről... i. m. 745. p.
- 68 Lásd még Németh: Életreform-törekvések... i. m. 74–76. p.
- 69 Gellér Katalin: Schmitt Jenő Henrik és a gödöllői műhely kapcsolata. *Katedrális*, 1991/1. 28. p.
- 70 Gellér: Schmitt Jenő Henrik... i. m. 32. p.
- 71 Harsányi Kálmán levele Bodor Aladárnak, Budapest, 1912. dec. 13. MTAK Kézirattára, Ms993.
- 72 Harsányi Kálmán: Emlékezés Körösfői Kriesch Aladáról (1921). In Harsányi: *Emberök, írások, problémák...* i. m. 135. p.
- 73 Harsányi: *Emberök, írások, problémák...* i. m. 234–235. p.
- 74 Schopenhauer: Kísérlet a szellemlátásról s mi azzal összefügg. Ford. Liebermann Pál. In *Parerga és Paralipomena. Kiseb filozófiai írások*. II. köt. Budapest, 1924, Világirodalom Könyvkiadóvállalat. 158. p. A szöveghelynél, amelyhez a jegyzet társul Schopenhauer Photius-t idézi, aki Damascius-ról szóló cikkelyében az alábbiakat mondja: „egy szent nő, egészen megfoghatatlan, istenségben részes (v[agy]. isteni rendelésből való) természetű: mert tiszta vizet öntvén egy üvegkehelybe, látta benn a kehelyben, a vízen áttekintve, az eljövendő események megjelenő alakjait és megmondta őket előre a látomásból, úgy a mint bizonyosan be kellett következniök; s nem maradt rejtve előlünk a dolog beigazoltatása.”
- 75 Joire, Paul: Kristálylátományok. A *Psychische Studien* nyomán. *Égi Világosság*, 1915/febr. 97. p.
- 76 Szikossy Ferenc: A kristályok delejes hatásai. *Égi Világosság*, 1935/nov. 521. p.